

Oksana Voytyuk

Wydział Historyczno-Socjologiczny
Uniwersytet w Białymstoku

DOI: 10.15290/bth.2016.14.07

Deportacja Tatarów Krymskich w 1944 r. oraz jej skutki

Genezy deportacji Tatarów Krymskich¹ w 1944 r. można doszukiwać się w odległej historii związanej z likwidacją Chanatu Krymskiego i aneksją Krymu przez Imperium Rosyjskie w 1783 r. W tym okresie rozpoczęła się emigracja Tatarów Krymskich z Krymu, która trwała aż do XX w. Po ustanowieniu swojej dominacji na półwyspie carskie władze rozpoczęły realizację polityki prześladowań Tatarów Krymskich. W konsekwencji większość z nich zmuszona była emigrować poza granice półwyspu, przeważnie do sąsiedniego Imperium Osmańskiego. Nie wszyscy opuszczali półwysep dobrowolnie. Część ludności została wysiedlona wbrew ich woli. Każda fala emigracji miała tragiczne konsekwencje, ponieważ ciągnęła za sobą wiele ofiar śmiertelnych.

Kolaboracjonizm

Aby lepiej zrozumieć deportację 1944 r. i jej skutki należy dokonać analizy jej przyczyn. Przez długi czas w literaturze naukowej, głównie sowieckiej, dominowała opinia, że Tatarzy Krymscy zostali deportowani z Krymu za kolaborację z nazistowskimi Niemcami, okupującymi Krym w okresie drugiej wojny światowej². Biorąc pod uwagę liczebność tego narodu – około 220 tys.

¹ Tatarzy Krymscy i Tatarzy to odrębne narody, dlatego poprawne jest pisanie nazwy narodu z dużych liter – „Tatarzy Krymscy”, a nie, jak to pisano w historiografii radzieckiej lub rosyjskiej: „Tatarzy krymscy”. Ze względu na to, że autorka podziela zdanie badaczy krymsko-tatarskich, w tekście nazwa narodu będzie pisana „Tatarzy Krymscy”, K. Туркова, *Політичний дефіс, або Чому правильно писати кримськотатарський*, <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/04/3/7063604/>, dostęp: 3.03.2015.

² И. Козлов, *В крымском подполье*, Москва: „Молодая гвардия”, 1948, с. 352; А. Первенцев, *Честь смолоду*, Москва: «Современник» 1975, с. 462; В. Кучер, *Черноморцы*, „Военное издательство” 1955, с. 468; Ф. Сагынбаев, *300 дней в тылу врага*, Кыргызстан,

osób³, w stosunku do liczby kolaborantów, można konstatować, że współpraca Tatarów Krymskich z Niemcami była mocno wyolbrzymiona. Tatarzy Krymscy pod tym względem nie odstawali od innych narodów byłego Związku Radzieckiego. Większość Tatarów zachowała się lojalnie wobec państwa radzieckiego.

Wielka Radziecka Encyklopedia kolaborantami określa „osoby, które podczas drugiej wojny światowej współpracowały z faszystowskimi najeźdźcami w okupowanych przez nich państwach”⁴. Ukraińska badaczka Walentyna Szajkan z kolei pisze, że „kolaboracjonizm jest skomplikowanym, niejednoznacznym społeczno-psychologicznym i etycznym zjawiskiem-fenomenem, które pojawia się w wyniku interakcji podmiotów procesu komunikatywnego (ludności z okupowanych państw z okupantami), czyli współpracy z wrogiem w warunkach okupacyjnego (hitlerowskiego) reżimu”⁵.

Zjawisko kolaboracji występowało wśród wszystkich narodów byłego Związku Radzieckiego, w większym lub mniejszym stopniu. Wspomniana Walentyna Szajkan, w swoim artykule *Kolaboracjonizm na Ukrainie w czasie II wojny światowej: przyczyny, charakterystyka i zakres*, pisze, że „na pojawienie się kolaboracjonizmu wpływ miała polityka rządu radzieckiego w latach dwudziestych–trzydziestych XX w. w stosunku do Ukraińców i mniejszości narodowych, a także system totalitarny jako całość, wraz z jego nakazowo-administracyjnymi metodami zarządzania”⁶.

Ukraiński historyk Oleg Romańko proces tworzenia i rozwoju tatarskich struktur kolaboracyjnych na Krymie podzielił na cztery okresy:

- I – październik 1941 – styczeń 1942 r. – okres „formacji niezorganizowanej samoobrony”;
- II – styczeń – lipiec 1942 r. – okres „formacji organizowanej samoobrony”;
- III – lipiec 1942 – kwiecień/maj 1944 r. – okres tworzenia tatarskich formacji „Policji pomocniczej” (*Schutzmannschaft der Ordnungspolizei* – «Schuma»);

1969, s. 208; И. Давыдкин, *На грани возможного*, Симферополь, Таврия 1983, с. 240; Н. Луговой, *Опаленное детство*, Москва: „Молодая гвардия” 1984, с. 152; М. Чуб, *Так было*, Симферополь, Таврия 1980, с. 192; Ф. Федоренко, *Годы партизанские*, Симферополь 1990, с. 288; М. Ширшова, В. Ширшов, *Книга памяти восточного Крыма «Просили помнить»*, Симферополь, Бизнес-Информ, 2013, [в:] В. Возгрин, *История крымских татар*, т. IV, Симферополь 2013, с. 136.

³ *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел РСФСР*, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39_ra.php?reg=2257, dostęp: 2.02.2016.

⁴ *Большая советская энциклопедия. Коллаборционисты*, <http://bse.sci-lib.com/article062796.html>, dostęp: 11.01.2016.

⁵ В. Шайкан, *Коллаборационизм в Украине в годы второй мировой войны: причины возникновения, особенности и масштабы*, <http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shajkan2.pdf>, с. 44, dostęp: 9.01.2016.

⁶ *Ibidem*.

– IV – май/сентябрь 1944 – май 1945 г. – период создания татарских подразделений Waffen-SS⁷.

Данные касающиеся численности Татаров Крымских, которые вступили в ряды самообороны, до батальонов полицейских, значительно различаются. Исследователи приводят данные от 10 до 20 тыс. Татаров Крымских на службе в подразделениях *Schutzmannschaft* и Waffen-SS, особенно в Татарской Бригаде Горской SS⁸. Следует отметить, что в советской историографии понятие „Татар” было очень обобщенным. Татарами называли все славянские народы относящиеся к религии иной нежели православная. В период второй мировой войны подразделения, которые состояли из лиц иной национальности нежели славянская также называли „Татарами”, без учета на то, что в их состав входило много народов. В связи с этим под понятием Татаров Крымских, которые сотрудничали с нацистскими Немцами, могут быть также народы кавказские или происходящие из Центральной Азии. Следует также отметить внимание на то, что т.н. батальоны добровольцев, которые были командованы через офицеров немецких, часто были сформированы под прикрытием⁹.

В последнем столетии появилось несколько публикаций историков крымскотатарских, которые в своих работах стараются доказать, что численность 20 тыс. крымскотатарских коллаборантов является завышенной¹⁰.

В документах немецких указана численность 9 225 Татаров Крымских, которые сотрудничали с нацистскими Немцами¹¹. Согласно отчету подготовленного в марте 1949 г. среди 8 995 демобилизованных Татаров Крымских, воинов Армии Красной, было 524 офицеров, 1 392 подполковников и 7 079 солдатских. Все они были направлены к месту ссылки их семей, хотя и преданно боролись за советскую родину¹².

Факт сотрудничества Татаров Крымских (как также среди иных народов) можно частично объяснить конкретными причинами: царские, а позднее советские власти, еще до вторжения Немцев на территорию Крыма, про-

⁷ О. В. Романько, *Крымские татары в вооруженных силах и полиции нацистской Германии (1941–1944): организационные формы, личный состав и численность*, „Арсенал-Коллекция”, Москва 2015, № 7, с. 15–20.

⁸ S. Chazbijewicz, *Tatarzy Krymscy. Walka o naród i wolną ojczyznę*, Poznań – Warszawa 2001, s. 74; О. Волобуев, *Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века*, „Отечественная история” 1992, № 2, с. 92–93; В. Ширшов, М. Ширшова, *Книга памяти восточного Крыма. «Просили помнить»* – до российской оккупации, была запрещенной книгой, так как ее авторы оправдывали депортацию крымских татар в 1944 г.

⁹ А. Некрич, *Наказанные народы*, Нью-Йорк, „Хроника”, 1978, с. 34.

¹⁰ *Иосиф Сталин–Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»* Документы, факты, комментарии, ред. Н. Бугай, Москва: Дружба народов, с. 199, 286; *Stalin's Order to Deport Crimean Tatars Was Based on False Reports*, <http://www.iccrimea.org/scholarly/falsecharges.html>, доступ: 8.02.2016.

¹¹ *Stalin's Order to Deport Crimean Tatars...*

¹² *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии...*, с. 250.

wadziły politykę antytatarską i dyskryminowały ten naród. Jak pisze rosyjski historyk Waleri Wozgrin, „totalitaryzm lat 1930–50 różnił się od leninowskiego despotyzmu tym, że walczył nie przeciwko realnym wrogom, a przeciwko wrogom «subiektywnym», czyli przeciwko potencjalnemu wrogowi, który w żaden sposób swego niebezpieczeństwa nie ujawnił, ale paranoidalnie go za to podejrzewano”. Właśnie takim wrogiem dla sowieckiej władzy byli Tatarzy Krymscy, których oskarżano o separatyzm i rusofobię w ciągu całego (pochańskiego) okresu ich historii¹³.

Ewgieni Żurawliow w artykule *Deportacja narodów południa Rosji i kolaboracjonizm w czasach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (1941–1945)* wspomina, że w okresie międzywojennym władze radzieckie rozpoczęły rewolucyjny etap walki z „piątą kolumną”. W tym celu aktywnie stosowane były represje polityczne i dyskryminacja mniejszości narodowych, do których władze sowieckie nie miały zaufania, a wśród narodów tych znaleźli się także Tatarzy Krymscy¹⁴. Epoka stalinizmu charakteryzowała się nie tylko brutalnym systemem nacisku politycznego na ludzi, ale także gospodarczego, ideologicznego i moralnego, co często doprowadzało do ich całkowitego zniszczenia. Najbardziej rozpowszechnionymi metodami były prześladowania za odmienne poglądy, przymusowa kolektywizacja, deportacja, rozkułaczanie, łamanie praw człowieka, tortury, kary więzienia, łagry, wyroki śmierci poprzez rozstrzelanie. Wszystko to sprzyjało kolaboracji w okresie drugiej wojny światowej¹⁵.

Motywy popychające Tatarów do kolaboracji można podzielić na polityczne, społeczno-ekonomiczne, religijne oraz osobiste. Są to m.in.:

- dyskryminacja Tatarów Krymskich w kwestiach przydziału ziemi po rewolucji październikowej;
- duża liczba ofiar wśród Tatarów Krymskich podczas kolektywizacji;
- w porównaniu z innymi narodami Krymu, Tatarzy Krymscy zostali poddani ostrzejszej dyskryminacji na tle etnicznym i religijnym (represje wobec muzułmańskich duchownych, zamknięcie meczetów);
- krwawa „walka z nacjonalizmem” lub z tzw. piątą kolumną w latach trzydziestych XX w., wymierzona bezpośrednio w ludność tubylczą półwyspu (całkowicie zostały zlikwidowane krymskotatarskie rejony narodowe);
- celowe zniszczenie krymskotatarskiej kultury. Likwidacja krymskotatarskiej inteligencji i przymusowe pozbawienie narodu jego starożytnego pisma, (przymusowe przejście z łaciny na cyrylicę)¹⁶;

¹³ В. Возгрин, *op. cit.*, s. 133.

¹⁴ Е. Журавлев, *Депортация народов юга России и коллаборационизм в годы великой отечественной войны (1941–1945)*, „Власть” 2009, № 6, s. 120.

¹⁵ В. Штефан, *Коллаборационизм у роки великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.*, „Інтелігенція і влада” 2010, № 19, s. 153.

¹⁶ О. Волобуев, *op. cit.*, s. 92–93.

- „czerwony terror” w latach 1920–1921, spotęgowany sztucznie wywołanym głodem, spowodował emigrację ludności tubylczej, co znacznie wpłynęło na sytuację etniczną na Krymie¹⁷;
- motywy osobiste – dążenie do tego, by przeżyć, przetrwać wojnę, nie zginąć w łagrach oraz pragnienie ochrony własnej rodziny i wsi przed atakiem ze strony obcych¹⁸;
- w październiku i listopadzie 1941 r., kiedy Armia Czerwona opuściła Krym, NKWD brało udział w masakrach ludności miejscowej¹⁹.

Profesor Selim Chazbijewicz w swojej pracy *Tatarzy Krymscy. Walka o naród i wolną ojczyznę* twierdzi, że główną przyczyną wsparcia armii niemieckiej przez Tatarów Krymskich było bezprawie i brak poczucia bezpieczeństwa ze strony bolszewików²⁰. Píše, że „głównym celem Tatarów Krymskich było przywrócenie państwowej niezależności i likwidacja reżimu bolszewickiego na Krymie. Jednak wkrótce Tatarzy Krymscy zrozumieli, że niemiecki reżim niczym nie różni się od bolszewickiego, a plany Niemców nie odpowiadają ich planom. Udzielając wsparcia Niemcom, liczyli oni na uwolnienie krymskotatarskich jeńców z łagrów i sformowanie oddziałów wojskowych”²¹.

Niemiecka polityka wobec okupowanych terytoriów wschodnich była pełna sprzeczności. Resort kierowany przez Alfreda Rosenberga, odpowiedzialny za tę politykę, wychodził z założenia, że do czasu pokonania ZSRR Niemcy powinny wspierać narody nierosyjskie, tworzyć im iluzje własnych państwowości, sił zbrojnych oraz sprzyjać rozwojowi kultury narodowej²². W przypadku Krymu po wojnie półwysep miał służyć elicie niemieckiej jako atrakcyjny kurort.

Najbardziej znanymi niemieckimi planami dotyczącymi Krymu było:

- przyłączenie Krymu bezpośrednio do Rzeszy i zgermanizowanie go oraz uznanie za „ziemię imperialną”;
- ewakuacja/wysiedlenie z Krymu wszystkich „nacjonalistycznych i obcych elementów” – Rosjan, Tatarów, Ukraińców, utworzenie Półwyspu Gotland oraz przeniesienie tam etnicznych Niemców z Południowego Tyrolu²³;
- uczynienie Krymu miejscem odpoczynku wybitnych esesmanów;
- połączenie Krymu z Krakowem za pomocą autostrady²⁴.

¹⁷ Ibidem, s. 145.

¹⁸ А. Некрич, op. cit., s. 30.

¹⁹ S. Chazbijewicz, op. cit., s. 74.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² В. Возгрин, op. cit., s. 46.

²³ Ibidem, s. 41.

²⁴ А. Некрич, op. cit., s. 33.

W czasie okupacji Niemcy stosowali starą zasadę „dziel i rządź”. „Hitlerowcy, próbując podzielić społeczeństwo, nastawiali grupy etniczne przeciwko sobie. Jednym z działań, które dyskredytowało Tatarów Krymskich, były grabieże baz spożywczych oddziałów partyzanckich i rozdawanie żywności ludności krymskotatarskiej”²⁵. Rabunku partyzanckich baz spożywczych dokonywali Tatarzy Krymscy wraz z okupantami²⁶. Zachowanie partyzantów nie było lepsze od Niemców, szczególnie gdy uważali, że Tatarzy Krymscy wspierają okupantów²⁷. Kiedy dowódcy grup partyzanckich odkrywali, że bazy spożywcze zostały spustoszone, karali oni wsie znajdujące się w pobliżu konfiskatą żywności, a w niektórych przypadkach dokonywali brutalnych masakr domniemyanych lub rzeczywistych kolaborantów²⁸.

Deportacja

„Deportacja – w krajach imperialistycznych jest przymusowym przesiedleniem, wydaleniem zgodnie z nakazem sądowym lub administracyjnym obywateli uznanych za «społecznie niebezpiecznych» dla systemu politycznego oraz ich przeniesienie do nowych miejsc, w których są oni pozbawieni prawa do swobodnego przemieszczania się”²⁹.

13 kwietnia 1944 r. w radzieckiej literaturze historycznej uważa się za dzień „Wyzwolenia Krymu”. Tego dnia została uwolniona większość miast półwyspu od niemieckich okupantów, były to m.in. – Symferopol, Karasubazar, Eupatoria, Teodozja, a dzień później – Bachczysaraj, Sudak, Ałusztą. Miesiąc później wyzwolono Sewastopol³⁰. Po wycofaniu się Niemców półwysep zalała fala samosądów. Partyzanci, którzy wyszli z lasu, zaczęli palić krymskotatarskie wsie, rozstrzeliwać i wieszać osoby podejrzewane o kolaborację³¹. W tymże dniu został podpisany tajny rozkaz NKWD/NKGB №00419/00137 *W sprawie zastosowania środków w celu oczyszczenia Krymskiej ASSR od elementów antysowieckich*³². 10 maja 1944 r. Lawrientij Beria przygotował dokument adresowany do Józefa Stalina, dotyczący wysiedlenia Tatarów z terytorium Krymu, „uwzględ-

²⁵ Ibidem.

²⁶ О. Романько, *Радянські партизани і кримськотатарське настанлення в період німецької окупації Криму 1941–1944*, „Гуманітарний журнал” 2011, № 3–4, с. 190.

²⁷ Idem, *Крым под пятой...*, с. 313–314.

²⁸ В. Возгрин, op. cit., с. 75; И. Вергасов, *Крымские тетради*, Москва 1971, с. 260–264.

²⁹ Р. Музафаров, *Анатомия депортации*, [в:] *Краткий политический словарь*, Симферополь 2011, с. 5.

³⁰ В. Возгрин, op. cit., с. 154.

³¹ Ibidem, с. 155–156.

³² Т. Дагджи, op. cit., с. 14–15.

nijając ich zdradzieckie działania wobec narodu sowieckiego”³³. Uchwała o wysiedleniu została podpisana 11 maja 1944 r. i stała się oficjalnym uzasadnieniem deportacji.

Informacja w sprawie możliwej deportacji nie była dla Tatarów Krymskich nowa, gdyż pogłoski o tym rozprzestrzeniały się już od jakiegoś czasu. Jednak nikt nie znał dokładnego dnia ani godziny, kiedy miało to nastąpić, a także przyczyn. Nie wszyscy zwracali uwagę na pogłoski. Ze wspomnień Musfire Muslimowej (Kerimowej), mieszkanki rusko-tatarskiej wsi Palapan (Siemi Kolo-deziej): „oczywiście wielu Rosjan w Palapanie wiedziało o wysyłce Tatarów Krymskich, ponieważ nieraz nam mówili: «Niebawem pozbędziemy się was wszystkich, wygonią was jak psy». Jednak my na takie teksty nie zwracaliśmy uwagi”³⁴.

W wyjątkowych przypadkach ludzie wierzyli pogłoskom i przygotowywali się do deportacji. Ze wspomnień Ajsze Czizgoz przywołanych przez jej córkę Alije: „już wcześniej słyszałam, że zamierzają nas wysiedlać i na wszelki przypadek zszyłam dwa materace z dziecięcych rzeczy i tkanin, przygotowałam małą walizkę z dokumentami i jakimiś cennymi rzeczami, worek z jedzeniem”³⁵.

Przed deportacją na półwyspie przeprowadzano spis ludności krymskotatarskiej. Ludzie „w cywilnych ubraniach chodzili po domach i spisywali rodziny: ile osób, ile i jakie bydło, kto na wojnie? Przychodzili po 2–3 razy, sprawdzali czy wszyscy są w domu”³⁶. Na pytanie, w jakim celu przeprowadza się spis właśnie Tatarów Krymskich odpowiedź była ta sama i brzmiała następująco: „spis przeprowadza się w celu zapewnienia ludności materiałów budowlanych do odbudowy zrujnowanych mieszkań oraz w celu zatrudnienia”³⁷. Kontrolny spis ludności przeprowadzono na początku maja, a jego celem było sprecyzowanie danych zebranych podczas pierwszego spisu ludności, przeprowadzonego w kwietniu. W pracy *Dzieje Tatarów Krymskich* Waleri Wozgrin pisze, że 10 maja mieszkańcy wielu przedgórskich i górskich rejonów przymusowo uczestniczyli w remoncie drogi. Były to głównie kobiety i nastolatki. Działanie to uzasadnione było jako niezbędne do zapewnienia nieprzerwanych dostaw materiałów budowlanych³⁸.

18 maja 1944 r. o świcie (o godz. 4.00) rozpoczęła się masowa deportacja Tatarów Krymskich. Warto odnotować, że w niektórych wsiach rozpoczęła się ona

³³ *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии...*, s. 134.

³⁴ *Депортация крымских татар 18 мая 1944 года. Как это было (воспоминания депортированных)*, red. P. Куртиев, Оджакъ, Симферополь 2004, s. 77.

³⁵ *Ibidem*, s. 101–102.

³⁶ В. Возгрин, *op. cit.*, s. 173.

³⁷ *Ibidem*, s. 174.

³⁸ *Ibidem*, s. 175.

wieczorem poprzedniego dnia, czyli 17 maja. Ludzi, bez podawania jakichkolwiek wyjaśnień, zaczęto wyganiać na place, gdzie wsadzano ich do ciężarówek i odwożono na dworzec kolejowy. Zgodnie z uchwałą Państwowego Komitetu Obrony ZSRR „O Tatarach Krymskich” z 11 maja 1944 r. № 5859 pozwolono „spec-przesiedleńcom zabrać ze sobą rzeczy osobiste, ubrania, naczynia, żywność w ilości nie więcej niż 500 kg na rodzinę”³⁹. Jednak, jak opowiadają świadkowie tych tragicznych wydarzeń, ludziom nie pozwolono zabrać nawet podstawowych rzeczy – żywności, którą odbierano, skazując ich tym samym na śmierć głodową. Najbardziej bestialskimi przypadkami było rozdzielanie matek i dzieci podczas wsadzania ich do ciężarówek w celu zmniejszenia sprzeciwu, gdyż uznano, że kompletne rodziny będą bardziej odporne w razie różnych problematycznych sytuacji. Dokonywano podziału nie tylko rodzin, lecz również rozdzielano sąsiadów i znajomych, tak aby bliscy i znajomi nie mogli sobie nawzajem udzielić pomocy. Takie wymieszanie ludzi groziło tym, że nigdy nie zobaczą oni swoich bliskich, gdyż wagony przybywające do Azji Środkowej odstawiano po jednym na różnych stacjach. Zdarzały się przypadki znęcania się nad starcami i dziećmi, na przykład kiedy wleczono ich przez ulicę za jedną nogę, a potem rozbujano za ręce i nogi i wrzucano do ciężarówek⁴⁰. Karę, na którą skazano Tatarów Krymskich poniosły przede wszystkim kobiety, dzieci i starcy, ponieważ mężczyźni w owym czasie walczyli jeszcze na froncie w szeregach Armii Czerwonej⁴¹.

W ciągu trzech dni 18–20 maja 1944 r. z Krymu wywieziono 191 044 Tatarów Krymskich, których wysłano do Azji Środkowej w 67 eszelonach⁴². Rosyjska działaczka na rzecz praw człowieka, Ludmiła Aleksiejewa, w swojej pracy *Historia innego myślenia w ZSRR* pisze, że „na początku drugiej wojny światowej liczba ludności krymskotatarskiej na półwyspie wynosiła 560 000 osób, z czego 137 000 zostało zmobilizowanych w szeregi Armii Czerwonej i do 1944 r. 57 000 z nich zginęło na froncie. Reszta 80 000 pozostawała na froncie. Na Krymie w owym czasie mieszkało 423 100 osób, z czego około 200 000 były to dzieci (ponad połowa z nich – to sieroty, gdyż ich ojcowie zginęli na froncie), 178 600 – to kobiety oraz 44 500 to mężczyźni (starcy, niepełnosprawni oraz walczący z Niemcami w oddziałach partyzanckich Krymu – Tatarzy Krymscy stanowili około 50% partyzantów Krymu)”⁴³. Z kolei Selim Chazbijewicz, odwołując się do danych statystycznych podanych przez Refika Muzafarowa,

³⁹ *Постановление ГКО № 5859–сс от 11 мая 1944 года Москва, Кремль*, <http://www.memo-rial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/440511.htm>, dostęp: 9.02.2016.

⁴⁰ В. Возгрин, op. cit., s. 184–196.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Т. Дагджи, op. cit., s. 27.

⁴³ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР*, <http://www.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEVA/index.htm>, dostęp: 9.02.2016.

podaje liczbę 187 859 osób. Jednak najbardziej prawdopodobna wydaje się liczba podana przez NKWD – 183 200 deportowanych. Jak widać z przedstawionych informacji liczba deportowanych osób waha się między 183 200 a 194 300 osobami. Różnicę 11 000 osób Selim Chazbijewicz wyjaśnia tzw. doocyszczeniem w okresie od maja do sierpnia 1944 r.⁴⁴

Krymskotatarskie eszelony jechały z Krymu do Azji Środkowej, głównie na Ural, do Uzbekistanu, Kirgistanu, Turkmenistanu, Kazachstanu i oddalonych regionów Rosji, o czym sami deportowani dowiedzieli się po przejechaniu ponad połowy drogi. Jak już wspomniano wcześniej, większość wysiedlonych stanowiły kobiety, dzieci i starcy, których rozmieszczono w wagonach dla bydła⁴⁵. W pracy *Tatarzy Krymscy 1941–1944* krymskotatarska badaczka Gulnara Bekirowa pisze, że w czasie drogi eszelony stały długo, a jedzenia prawie nie podawano. Wśród ludzi było sporo chorych, umierali oni w wagonach, a ich ciała strażnicy po prostu wyrzucali na trasie eszelonu lub pozostawiali na najbliższej stacji⁴⁶. Deportacji dokonano z naruszeniem podstawowych praw człowieka do życia i godnego traktowania. Zgodnie z punktem 2. uchwały z 11 maja 1944 r. przewidziana była opieka „jednego lekarza i dwóch pielęgniarek z odpowiednim zapasem leków” oraz „udzielenie należytej pomocy medycznej spec osiedleńcom w drodze”. Ponadto, w uchwale odnotowano, że w czasie transportu przesiedleńcom należało się codzienne zaopatrzenie w ciepły posiłek i wrzątek. Miały być wydawane także inne produkty⁴⁷.

Wagony były przepełnione ponad wszelkie normy sanitarne, wiele osób ze względu na brak miejsca zmuszonych było stać lub siedzieć naprzemiennie. Maj 1944 r. okazał się bardzo ciepły, wagony przeznaczone dla 40 osób i 8 koni były wypełnione 200 osobami, przy czym drzwi wagonów były szczelnie zamknięte. Otwarte pozostawały tylko dwa wąskie okienka przy samym dachu, a ludzie nie mieli nawet wody. Dochodziło do zgonów z powodu odwodnienia, upału, braku powietrza, chorób. Pociągi jechały od trzech tygodni do 40 dni. Wodę zaczęto rozdawać po dwóch tygodniach podróży, w niektórych wagonach wodę podawano tylko podczas postoju na stacjach. Waleri Wozgrin pisze, że nie we wszystkich wagonach deportowani byli źle traktowani. Były także tzw. szczęśliwe pociągi, gdzie ludziom rozdawano jedzenie i wodę, jednak stanowiły one odosobnione przypadki dobrego traktowania specosiedleńców w całej tragicznej historii deportacji⁴⁸.

⁴⁴ S. Chazbijewicz, op. cit., s. 89.

⁴⁵ «Мы видели ад на земле...». К 70-летию депортации крымскотатарского народа, ред. Г. Бекирова, Киев 2014, с. 20.

⁴⁶ Г. Бекірова, «Кримські татари 1941–1991. (Дослід політичної історії)», Сімферополь 2008, с. 101.

⁴⁷ Т. Дагджи, op. cit., с. 22.

⁴⁸ В. Возгрин, op. cit., с. 197–200.

Skutki

Według obliczeń dokonanych przez badaczy tego problemu tylko podczas transportu Tatarów Krymskich w 1944 r. do miejsca deportacji zginęło 7 890 osób⁴⁹. Dotkliwy brak żywności, obcy klimat, brak dachu nad głową doprowadziły do chorób żołądkowo-jelitowych oraz epidemii malarii. Od maja do listopada 1944 r. z powodu chorób i wyczerpania w Uzbekistanie zginęło 10 105 osób⁵⁰. Krymskotatarska badaczka G. Bekirowa twierdzi, że w ciągu półtora roku w Uzbekistanie zmarło 29 235 osób⁵¹. W innych regionach zesłania – Kazachstanie, Tadżykistanie lub rosyjskich obwodach – Gorkowskim, Iwanowskim, Kostromskim, Moskiewskim sytuacja wyglądała podobnie. Niestety, nie da się przedstawić dokładnych danych na temat liczby Tatarów Krymskich, którzy zginęli w miejscach specosiedleń. Kwestia ta, podobnie jak i liczba Tatarów Krymskich na półwyspie do drugiej wojny światowej, do dziś pozostaje bardzo dyskusyjna.

Status i reżim Tatarów Krymskich w miejscach zesłania był reglamentowany decyzjami najwyższych organów władzy ZSRR. Do najbardziej znanych dokumentów zaliczamy następujące: uchwała RKL ZSRR z 20 czerwca 1940 r. W sprawie kształcenia dzieci specosadników w języku rosyjskim; uchwała Komitetu Obrony Państwa z 25 września 1944 r. O rozliczeniach ze specosadnikami z Krymu za odebranie w miejscach poprzedniego zamieszkania zboża, bydła, drobiu, wełny, sierści, skórzanych wyrobów i środków pomocy w sprawie ich jak najszybszego załatwienia rozliczeń; dyrektywa NKWD z 21 lipca 1944 r. O zjednoczeniu rozdzielonych rodzin Tatarów Krymskich; uchwała O speckomendach z 8 stycznia 1945 r.; uchwała nr 35 O statusie prawnym specosadników; uchwała Rady Ministrów ZSRR z 21 listopada 1947 r. i dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 26 listopada 1948 r. W sprawie odpowiedzialności karnej za ucieczkę z miejsc obowiązkowego i stałego osadnictwa osób deportowanych w oddalone rejony Związku Radzieckiego w okresie wojny ojczyźnianej⁵². Na szczególną uwagę zasługują trzy ostatnie uchwały. W miejscach zesłania Tatarów Krymskich zostały utworzone specjalne komendy, których zadaniem był nadzór nad przemieszczaniem się specosadników. Wzrost liczby ucieczek z miejsc przymusowego osiedlenia doprowadził do zaostrzenia reżimu specosiedli. Tatarzy Krymscy zostali zobligowani do regularnego stawiania się w komendanturze w celu potwierdzenia swojej obecności. Aby wyjechać do rejonu (rajcentr) trzeba

⁴⁹ Ibidem, s. 203.

⁵⁰ «Мы видели ад на земле...», с. 24.

⁵¹ Г. Бекирова, op. cit., s. 109.

⁵² О. Габриэлян, С. Ефимов, и другие, *Крымские репатрианты: депортация, возвращение, о бустройство*, Симферополь 2008, с. 66.

było uzyskać specjalne zezwolenie. Za samowolny wyjazd (ucieczkę) groziła kara pozbawienia wolności – do 20 lat ciężkiej pracy (katorga), a osobom ukrywającym specosadników – kara do pięciu lat więzienia⁵³.

Warunki bytowe w miejscach osiedlenia były trudne, szczególnie w Uzbekistanie. Ludzie zostali umieszczeni w stajniach, oborach dla bydła, ziemiankach i innych pomieszczeniach nieprzystosowanych do zamieszkiwania. Administracja lokalna nie była przygotowana na tak dużą liczbę deportowanych i więcej uwagi poświęcała nie warunkom bytowym, lecz wymogom zapewnienia specjalnego reżimu, gdyż w miejscach przymusowego osiedlenia władze radzieckie dość intensywnie prowadziły antytatarską propagandę, przez co stosunek miejscowej ludności do przybyszów nie był pozytywny i przyjazny.

Większość osób pełnosprawnych została zatrudniona w rolnictwie, jak również w przemyśle i budownictwie. Warunki pracy były często niezadowalające. Zarobki imigrantów były o 20–30% niższe od średniego wynagrodzenia pozostałego personelu pracującego w tych samych przedsiębiorstwach⁵⁴. Znalezienie pracy zgodnej z zawodem było w przypadku specosadników praktycznie niemożliwe, ponieważ narzucone były duże, prawnie określone limity.

Zgodnie z uchwałą o statusie prawnym specjalnych osadników Tatarzy Krymscy korzystali ze wszystkich praw obywateli radzieckich, z wyjątkiem ograniczeń przewidzianych w tym samym dokumencie. Jednak, jak pokazała rzeczywistość poświadczona wspomnieniami świadków, nawet najbardziej podstawowe prawa specjalnych osadników były poważnie ograniczane i naruszane. Na przykład, w pierwszych latach deportacji większość dzieci nie miała możliwości uczęszczania do szkoły. Powodów tego stanu było kilka – brak wykwalifikowanej kadry pedagogicznej, nieznanostwo języka rosyjskiego i uzbeckiego (trudności w komunikacji), zmuszanie dzieci do przymusowej pracy w okresie jesienno-wiosennym, konieczność pracy w przypadku starszych dzieci-sierot przez cały rok, aby wykarmić młodsze rodzeństwo w okresie zimowym, brak ciepłych ubrań i butów⁵⁵. Dzieci, które jednak chodziły do szkoły, były także dyskryminowane, gdyż zgodnie z niejawną decyzją dyrektorom szkół nie wolno było wypuszczać dzieci Tatarów Krymskich ze złotym medalem (pol. czerwonym paskiem), gdyż medal otwierał im drzwi do każdego uniwersytetu na terenie Związku Radzieckiego bez egzaminów wstępnych⁵⁶.

Skutki deportacji były bardzo tragiczne. Po całkowitym zakończeniu procesu deportacji przeprowadzono na Krymie inwentaryzację pozostawionego mienia, a raczej tego, co nie zostało rozrabowane i splądrowane w ciągu trzech mie-

⁵³ Г. Бекирова, *op. cit.*, c. 117.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ В. Возгрин, *op. cit.*, c. 200–210.

sięcy. Faktycznej inwentaryzacji mienia dokonano jeszcze w kwietniu 1944 i powtórzono ją na początku maja 1944 r. Oficjalne dane dotyczące inwentaryzacji mienia, która zakończyła się 24 września 1944 r., jak twierdzą sami Tatarzy Krymscy, były sfałszowane. Materialne straty narodu wynosiły: 80 350 budynków, które zostały odebrane na zawsze, 34 000 działek, około 500 000 sztuk bydła, 360 pasiek, 40 000 ton gotowej produkcji rolnej, bez uwzględnienia ogrodów, winorośli, plantacji tytoniu, narzędzi rolniczych, łodzi rybackich, wozów, mebli i innych rzeczy⁵⁷.

Ogromne straty w czasie deportacji poniosła krymskotatarska kultura. Zostało zlikwidowanych 112 bibliotek prywatnych, 640 bibliotek szkół podstawowych, 221 bibliotek z gimnazjów, 200 bibliotek kołchoźnych, 360 chat-czytelni, 30 bibliotek rejonowych, 60 bibliotek miejskich, 263 kluby, 861 krymskotatarskich szkół, z czego 640 podstawowych i 221 gimnazjów⁵⁸. Zlikwidowany został praktycznie cały system oświaty, zniszczone zostały święte księgi – Koran i literatura muzułmańska, zburzono meczety, cmentarze, pomniki, mauzolea. Zlikwidowano krymskotatarską prasę – gazety, czasopisma; teatry narodowe, studia, zespoły, rękopisy. Po deportacji Tatarów Krymskich zniszczone zostało wszystko, co mogłoby przypominać o wcześniejszej obecności na półwyspie tego narodu. Zmienione zostały nazwy ulic, geograficzne nazwy miast, miejscowości.

Na zakończenie warto odnotować, że Tatarzy Krymscy nie zaprzeczają faktowi kolaboracjonizmu, który potwierdzają nie tylko radzieccy, rosyjscy, ukraińscy lub zagraniczni badacze, lecz i sami Tatarzy Krymscy. Jednak historia Tatarów Krymskich była przez lata zniekształcana i obecnie istnieje niewiele prac, które obiektywnie naświetlają ten problem sprzed ponad siedemdziesięciu lat. Szkoda, którą wyrządził reżim stalinowski Tatarom Krymskim – jest ogromna i odczuwalna do dziś. Nie wszyscy Tatarzy Krymscy powrócili z miejsc zesłania. Na przeszkodzie temu stanął rozpad ZSRR, brak zainteresowania władzy ukraińskiej problemami Tatarów Krymskich, niechęć udzielenia pomocy repatriantom na samym półwyspie. Na Krymie nie udało się odrodzić wystarczającej ilości krymskotatarskich szkół, przywrócić miejscowościom dawnych nazw. Nie wszyscy repatrianci, którzy powrócili z Azji Środkowej, dysponują własnym mieszkaniem, wciąż pozostaje nierozwiązany problem samowolnego zajęcia ziemi. Zajęcie Krymu przez Rosję w 2014 r. tylko pogłębiło istniejące problemy i jeszcze bardziej skomplikowało i bez tego trudną sytuację Tatarów Krymskich. Władze rosyjskie zakazały działalności krymskotatarskim mediom, które nie były lojalne wobec nowego reżimu – kanał telewizyjny ATR, dziecięcy kanał Lale, radio Mejdan oraz niektóre gazety i czasopisma, np. Avdet. Zmniejszona została

⁵⁷ *Хроника текущих событий*, Выпуск 31. <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>, dostęp: 9.02.2016.

⁵⁸ Т. Дагджи, *op. cit.*, с. 69.

liczba krymskotatarskich klas i godzin nauczania języka krymskotatarskiego, co ma bardzo negatywny wpływ na rozwój krymskotatarskiego języka, kultury i tradycji. W 2016 r. przedstawicielski organ Tatarów Krymskich – Medžlis, został uznany za organizację ekstremistyczną w Rosji i jego działalność została zakazana. Władze rosyjskie prowadzą politykę skierowaną na podział krymskotatarskiego społeczeństwa, starając się przeciągnąć na swoją stronę najbardziej lojalnych przedstawicieli tego narodu.

The deportation of the Crimean Tatars in 1944 and its consequences

Summary

In this article the issues of Crimean Tatars collaboration with the Third Reich during the Second World War are discussed. At the end of the war, the Crimean Tatars were accused by the Stalinist regime of treason and on May 18, 1944 the whole nation – without any explanation – was deported to Central Asia in wagons for animals. Transport conditions were extremely hard, a lot of people died during this trip, because of the lack of food and water and of high temperatures. The deportation had very tragic consequences: within six months, in new places of settlement nearly 40% of Crimean Tatars died.

Key words: Crimean Tatars, deportation, collaboration, occupation

Bibliografia

- Chazbijewicz S., *Tatarzy Krymscy. Walka o naród i wolną ojczyznę*, Poznań – Warszawa 2001, s. 74.
- Otto Pohl J., *The False Charges of Treason against the Crimean Tatars*, <http://www.iccrimea.org/scholarly/pohl20100518.pdf>, dostęp: 9.02.2016.
- Stalin's Order to Deport Crimean Tatars Was Based on False Reports*, <http://www.iccrimea.org/scholarly/falsecharges.html>, dostęp: 8.02.2016.
- Алексеева Л., *История инакомыслия в СССР*, <http://www.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEWA/index.htm>, dostęp: 9.02.2016.
- Бекірова Г., «Кримські татари 1941–1991. (Дослід політичної історії)», Сімферополь 2008, с. 101.
- Большая советская энциклопедия. Коллаборционисты*, <http://bse.sci-lib.com/article/062796.html>, dostęp: 11.01.2016.
- Вергасов И., *Крымские тетради*, Москва 1971, с. 260–264.
- Возгрин В., *История крымских татар*, т. IV, Симферополь 2013, с. 136.

- Волобуев О., *Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века*, „Отечественная история” 1992, № 2, с. 92–93.
- Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел РСФСР*, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39_ra.php?reg=2257, доступ: 2.02.2016.
- Габриэлян О., Ефимов С., и другие, *Крымские репатрианты: депортация, возвращение, о бустройство*, Симферополь 2008, с. 66.
- Дегерменджи М., *Крымская нация: вымыслы и реальность*, Симферополь 2011, с. 176.
- Депортация крымских татар 18 мая 1944 года. Как это было (воспоминания депортированных)*, ред. Р. Куртнев, Оджакъ, Симферополь 2004, с. 77.
- Журавлев Е., *Депортация народов юга России и коллаборационизм в годы великой отечественной войны (1941–1945)*, „Власть” 2009, № 6, с. 120.
- Иосиф Сталин–Лаврентию Берии: «Их надо депортировать» Документы, факты, комментарии*, ред. Н. Бугай, Москва: Дружба народов, с. 199, 286.
- Музафаров Р., *Анатомия депортации*, [в:] *Краткий политический словарь*, Симферополь 2011, с. 5.
- «Мы видели ад на земле...». *К 70-летию депортации крымскотатарского народа*, ред. Г. Бекирова, Киев 2014, с. 20.
- Некрич А., *Наказанные народы*, Нью-Йорк, „Хроника” 1978, с. 34.
- Постановление ГКО № 5859-сс от 11 мая 1944 года Москва, Кремль*, <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/440511.htm>, доступ: 9.02.2016.
- Романько О., *Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму 1941–1944*, Москва: „Вече” 2011, с. 39–40.
- Романько О., *Радянські партизани і кримськотатарське населення в період німецької окупації Криму 1941–1944*, „Гуманітарний журнал” 2011, № 3–4, с. 190.
- Романько О. В., *Крымские татары в вооруженных силах и полиции нацистской Германии (1941–1944): организационные формы, личный состав и численность*, „Арсенал-Коллекция”, Москва 2015, № 7, с. 15–20.
- Туркова К., *Політичний дефіс, або Чому правильно писати кримськотатарський*, <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/04/3/7063604/>, доступ: 3.03.2015.
- Хроника текущих событий*, Выпуск 31., <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>, доступ: 9.02.2016.
- Шайкан В., *Коллаборационизм в Украине в годы второй мировой войны: причины возникновения, особенности и масштабы*, <http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shajkan2.pdf>, с. 44, доступ: 9.01.2016.
- Штефан В., *Коллаборационизм у роки великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.*, „Інтелігенція і влада” 2010, № 19, с. 153.